

**UOT 82.0; 82.09****XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ  
CƏNUBİ AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ  
TƏSVİR VƏ TƏHKİYƏDƏ BƏDİİ OBRAZLILIQ****A.Y.ABUŞOVA**  
*Bakı Dövlət Universiteti*  
*a.afet\_1985@mail.ru*

*XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan bədii nəsrinə üçün xarakterik olan səyahətnamə janrında yazılan əsərlərə əxlaqi-nəsihətamiz, dini və eyni zamanda ictimai-siyasi fikir söyləmək xas olmuşdur. Məqalədə həmçinin Cənubi Azərbaycan nəsrində, təhkiyədə vaxt haqqında fəlsəfi fikirlərin, elmi-tibbi məsləhətlərin verilməsindən bəhs edilir. Buna bariz nümunəni Zeynalabdin Marağayi, Əbdürrəhman Talibov və Rüşdiyyə nəsrində görmək olar.*

**Açar sözlər:** təhkiyə, ictimai motivlər, alleqorik üslub, XIX əsrin sonu-XXəsrin əvvəlində, Cənubi Azərbaycan nəsrinə

Təhkiyə - əsərdə yazıçının nitqidir. Bu nitq hadisələrin təqdimatında olur. Güney yazıçılarımız müəllifin nitqini obrazın dilinə çevirmiş və səyahətnamə janrına məxsus üslubdan istifadə etdiklərinə görə nitqi səyahət edən – yəni əsərin əsas qəhrəmanının dilindən deyirlər. Əslində yaradılan İbrahim bəy obrazı Zeynalabdin Marağayinin özüdür və onun dedikləri də elə yazıçının sözləridir. Eləcə də, Ə.Talibovun nəsrində baş qəhrəman müəllifin öz obrazıdır və hadisələr onun dilindən şərh edilir. Buna görə də, Güney Azərbaycan nəsrinin özəlliklərindən biri də təhkiyəni obrazın dilindən verməkdir. Əsərin baş qəhrəmanının sözləri yazıçı nitqi kimi verilir, yəni yazıçının təhkiyəsidir.

XIX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin özünəməxsus təhkiyəsini müşahidə edirik. Bu təhkiyə əsrlərdən bəri formalaşmış bədii nəsrin poetik ənənələri ilə bağlı olsa da, həm də milli təfəkkürün çalarlarını özündə əks etdirir. Əsərləri oxuduqca biz xalq danışığı dilinin, məişətdən doğan milli təfəkkürün ifadəsini görürük: “Yağış sanki xəlbirdən tökülürmüş kimi yağmağa başladı. Yağış elə yağırı ki, ucundan tut göyə çıx” (1, 320). Bu cümlədə yazıçının işlətdiyi “ucundan tut, göyə çıx” ifadəsinə başqa xalqların dilində təsadüf olunmur.

Onu hərfi tərcümə etsək, başqa xalqlar başa düşməz, ancaq Ə.Talibov kimi yazıçılar onu öz təhkiyəsində asanlıqla işlədir və özü də fars dilində

olduğu kimi yazır və hər bir azərbaycanlı oxucusu heç bir çətinlik çəkmədən onu asanlıqla anlayır. Belə faktlar göstərir ki, XIX əsrin Güney yazıçılarının təhkiyəsində xalq təfəkkürü, xəlqilik güclüdür.

Güney yazıçılarının nəsrində olduqca maraqlı təhkiyə formalarına rast gəlirik: “Mən tatar millətini qəlbən sevirəm və onlardan xoşum gəlir. Zirəng, qonaqpərvər və çox huşlu-başlı olmaqdan əlavə, həm asiyalıdılar, İranın ayrılmaz üzvüdürlər. Bütün Asiya millətlərinin ümumi zindəganlıq mənafeləri müştərəkdir və onların hamısı bir bədənin üzvləri kimi bir-birinə kömək etməyə, məhəbbət göstərməyə möhtac və məcburdurlar. Mən bu xəyalda ikən onlardan biri rus dilində dedi” (1, 301). Müəllif bu sözlərlə həm tatar xalqına olan rəğbətini bildirir, həm də rus dilini bilməsini deyir. Bu da göstərir ki, sətirlərin müəllifi elə Ə. Talıbovun özüdür, çünki onun tərcümeyi-halından rus dilini bilməsi, tatarlarla ünsiyyətdə olması məlumdur.

Təhkiyədə elmi-tibbi məsləhətlər də diqqəti cəlb edir: “İşləyəndə yemək yeyəndən sonra müəyyən qədər yuxlamaq bədənin rahatlaşmasına, qüvvənin artmasına səbəb olur. Yoxsa, yalnız yeyib-yatmaq heyvanlara məxsus adətdir” (1, 316). Təhkiyədəki belə tibbi məsləhət tənqidi xarakter daşıyır və oxucu verilən məsləhətdən, yaxud haqlı tənqiddən nəticə çıxarır.

Vaxt haqqında fəlsəfi fikirlər də Ə. Talıbovun və Z. Marağayinin təhkiyəsində maraqlı cəhətlərdəndir: “Torpaq ilə suyun arasında həyatın əmələ gəlməsinə şərait yaradan “vaxt”dır” (1, 316). Vaxt barədə belə dərin fəlsəfi fikirlərin təhkiyədə verilməsi əsərdə elmi mahiyyəti artırır.

Siyasət haqqında fikirlər bir qədər dini-fəlsəfi xarakter daşıyır: “Dünyanın idarəsi siyasətçilərin əlində deyil, başqa bir qüvvənin, hərəkətvericinin ixtiyarındadır” (1, 329). Yazıçının təhkiyəsindəki dini düşüncələri də, elmi faktlara əsaslanır; elmi izahlardan məlum olur ki, sabahımız bu gün yaranır. Bu günkü passivliyimiz, sabahımızın əzabını yaradır. Haqqında bəhs etdiyimiz yazıçılar tənqidi-realizm ədəbi cərəyanının nümayəndələridir və onların həyat fəlsəfəsində bütün məsuliyyəti Allahın üstünə atmaq yoxdur. Onların həyat fəlsəfəsi budur ki, insan “əkdiyini biçir”. Nəyisə becərməmişsənsə, onun məhsulunu Allahdan istəmək cahillik, mövhumat və nadanlıqdır. Onlar xalqı fədakarlığa sövq edirdilər.

Yazıçılarının təhkiyəsində sözlərin məna yükü də diqqəti cəlb edir: “Əgər ərəbcə “hürriyyət”, farsca “azadi”, türkcə “özgürlük” həmin təbii azadlıqdan ibarətdirsə, ümumbəşər övladı fitrətən və təbiətən işlərində və sözlərində azad və muxtardır... heç kimin qüvvəsi çatmaz ki, bizim bu azadlığımızı əlimizdən alsın. Deməli bu cür azadlıqları alverə çevirmək olmaz... Bəli bu azadlıq ümumi mənəvi bir kapital idi ki, İran sakinlərinin hər biri tədricən onu toplayıb “millət” deyilən xəzinədə anbara vurmuşlar” (1, 331). Yazıçının təhkiyəsində “azadlıq” sözü tam mənası ilə izah edilir və ona tənqidi münasibət bəslənilir.

Təhkiyədə siyasi-coğrafi izahların verilməsi də diqqəti cəlb edir: “Mətləbin aydın olması üçün bir misal çəkirəm. Avropa 20 müstəqil və 45 ayrı-ayrı dövlətdən ibarətdir ki, biz bunların hamısına birlikdə “Firəng” deyirik” (1,

331). Belə məlumatlar oxucuda elmi dünyagörüşü artırır, sözlərin hansı mənada işlənməsini başa salır.

Əxlaqi-nəsihətamiz və eyni zamanda ictimai-siyasi fikirlər söyləmək, yazıçıların təhkiyəsində xüsusi yer tutur: “İran əhalisinin hər biri bilməlidir ki, o, insandır. Yəni ilahi ruhdan bir qismət də ondadır. Elə iş görməlidir ki, öz ülviyyəti önündə xəcalət çəkməsin. Bilməlidir ki, namusu vardır... qadağan olunmuş pis işlərdən uzaqlaşmalıdır” (1, 334). Bu təhkiyəsində Ə.Talıbov insan hüquqları probleminə Avropa kontekstindəki kimi, yəni “insan meymundan əmələ gəlib” – kontekstində deyil, Şərqi müdrikliyinin - “insan müqəddəs Allahın bir zərrəsidir, Ali vəhdətin bir həlqəsidir” kontekstində yanaşmış və onun əməllərinə qiymət vermişdir.

Təhkiyədə elmi mülahizələr Cənubi Azərbaycan bədii nəsrində geniş yayılmışdır. Ə. Talıbovun “Xoşbəxtlərin məsləki” romanında elə fəsilələr var ki, onlar təhkiyə yolu ilə elmi dildə oxucuya təqdim edilir. Məsələn, azadlıq və Milli Şura Məclisi haqqında mülahizələrini yazıçı tamamilə elmi təhkiyə ilə verir. Eləcə də başqa bölmələrdə elmin faydasından bəhs edən yazıçı bədii təhkiyəsində elmin faydasını asan yolla oxucusuna başa salır: “Bəli, dünya alimləri öz məlumatlarına görə yeni bəhs artırıb bilsinlər ki, əql elmi törədir, elm əqli törətmir... Şərqdən doğan ədalət və etimad günəşi, onların nicat yoluna işıq salsın, iranlıların istedadını onlara nişan versin. Bizim dediyimiz “elm ağıldan doğar” müddəasına inansınlar” (1, 341). Ə.Talıbov və Z.Marağayinin təhkiyələrində belə elmi müddəalar çoxdur: “Üç min illik İran dövləti özünün böyük şəhərlərində üç-dörd həkimi olan bir səhiyyə idarəsi təsis edə bilmir ki, heç olmasa o şəhərlərin əhalisi özünü həkim qələmə verən cahil, savadsız şarlatanların əcəl məllağısından nicat versin?” (2, 85-86). Təhkiyədə bu kimi elmi mülahizələr oxucuda elmi marağı artırır.

Z.Marağayinin romanındakı “Vətənin özünə aid hüquqlar”, “Vətən övladlarına aid hüquqlar”, “Vətənin idarəetmə işlərinə aid hüquqlar”, “Vətənin ümumi hüquqları” bəhslərində bədii təhkiyə elmi-publisistika ilə birləşir. Yazıçı təhkiyədə bütün hadisələri şərh edir və ölkənin ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı elmi mülahizələr irəli sürür.

Təhkiyədə siyasi şüarların irəli sürülməsi müşahidə olunur: “Bizim azadlığımızı iki düşmən izləyir. Biri daxili ikiüzlülər və müstəbidlər... İkinci düşmən birincidən min dəfə güclüdür. Bu bizim elmsizliyimiz, mənəvi yoxsulluğumuz, ya da inamımızın zəif olmasıdır. Yəni... hər işi şüursuz, müəyyən bir qərəz üzündən edirik. Xalqdan aldığımızı... qaytarmırıq” (1, 346-347). Ə.Talıbovun təhkiyəsində bu kimi şüarlar oxucuda inqilabi əhvali-ruhiyyə yaradır, vətənpərvərlik hissini gücləndirir, onu milli mübarizəyə təhrik edir.

XIX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nasirləri fars dilində yazsalar da, azərbaycanlı idilər və onların farsca yazmalarının səbəbini yuxarıda şərh etdik. Bununla belə onların təhkiyəsində azərbaycanca cümlələrə də rast gəlirik. Yaxud da Z.Marağayinin təhkiyəsində xalq danışığı dilindən gələn ifadələr var: “...mən türkcə danışdıqca o özünü farslığa vururdu. Mən onu şeytan

atından salmaq istəyirdim, o isə düşmək istəmirdi. Nəhayət, saqqal tutub mənə işarə ilə bildirdi ki, mən ölüm, mənə zay eləmə, ovcumu açma” (2, 66). Təhkiyədə “şeytan atından salmaq”, “saqqal tutmaq” kimi ifadələri xalq danışığı dilindən götürülmüşdür.

Doğma vətənimiz Azərbaycanın gözəllikləri ilə bağlı təsvirlər yazıçıların təhkiyəsində xüsusi yer tutur: “Marağa Azərbaycan məmləkətinin birinci dərəcəli məhsuldar şəhəridir. Bu şəhərin dörd tərəfini iki-üç ağac enində meyvə bağları əhatə edir. Bu bağlarda müxtəlif növ üzüm və meyvə ağacları var” (2, 164).

Yazıçılar vətənin gözəlliklərini təsvir etdiyi kimi, həm də onun dərdlərini təsvir edirlər: “Son vaxtlar bu yerlərdə yaşayan ermənilərdən və ruslardan bir neçə nəfəri bu vilayətin əhalisinin qəflətdə qalmasından xəbərdar olub cüzi sərmayə ilə oraya gəlib, az bir müddət ərzinə xüsgəbar alverindən külli miqdarda gəlir sahibi olub, Marağa mülkədarlarını özlərinin muzduruna çevirdi. Hər cür tərəqqidən qafil olmaqdan daha betəri bu yerin əhalisi arasında tiryək çəkmək kimi ağır dərdin geniş yayılmasıdır” (2, 164). Müəlliflərin təhkiyəsində belə faktların özü də uzaqgörənliyin əlamətidir. Uzaqgörən nasirlərimiz erməni, rus təhlükəsini hələ XIX əsrdə görürdülər və xalqı başa salmaq istəyirdilər ki, bunlardan özünü qoruyun. Məhz belə məsləhətlərə məhəl qoymamaq bu günümüzün faciələrini yaratdı. Doğma Azərbaycanımız hesabına varlanıb millət olanlar, sonra çörəyimizi yerə vurub, başımıza bəlalar açdılar.

Yazıçılar təhkiyələrində dil problemlərinə də toxunur və danışığı dilinin ədəbi dildən fərqi oxucusuna başa salırdılar: “İran hakimlərinin çoxu danışanda bığlarını eşir, sözləri xüsusi ləhcədə tələffüz edir, həm də tez-tez danışır, kəlmələrinin yarisini yeyirlər. Məsələn, xeyir əvəzinə xe, xe, xe. Çox yaxşı yerinə çox yax, çox yax... deyirlər” (2, 154). Bu qeydlərin təhkiyədə xüsusi əhəmiyyəti var. Dil problemləri ilə məşğul olanlar üçün sözlərin tələffüz forması, dialektlərdə işlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yazıçılar təhkiyələrində həmin elmi məlumatları veriblər.

XIX əsr güneyli yazıçıların təhkiyəsində diqqəti cəlb edən elmi məlumatlardan biri də dini şərhlərdir. Onlar İran və Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış dini təriqətlərdən bəhs edir və bu barədə şərh verirlər: “Dini ehkamların da fəsid olması indiyə qədər üzə çıxıb, bir neçə dəfə dəyişdirilməsinə baxmayaraq, Zərdüş, Nəsrani, Məzdək və İsmailiyyə mühlidlərinin dini ehkamının tərkibindən ibarət olduğu aydın məsələdir. Bunların da hamısının xəmirinin mayası məqəmpərəstlik, dinsizlik və fəsaddan başqa bir şey deyil” (2, 165-166). Yazıçılar belə təriqətlərə təhkiyələrində mənfi münasibət bəsləmiş və onlardan vətənpərvərlik tələb etmişlər.

Yazıçıların təhkiyəsində diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də işlədikləri ifadələrin yalnız azərbaycanlılar tərəfindən asanlıqla başa düşülməsidir. Başqa xalqlar heç vaxt elə cümlələr işlətmir. Məsələn: “Ağalar onu qaranlıq anbarlara doldurub, qarşısına yeddi qıfıl vurub, açarlarını da Araz çayına atmışlar” (2, 196). Bu cümlədə “açarın Araz çayına atılması” ifadəsini azərbaycanlı

anlaya bilir. Azərbaycan xalqının dilində bu söz həlli görünməyən problemlə bağlı deyilir. Məlum məsələdir ki, fikrin mahiyyəti, Araz çayı boyunca ikiyə bölünmüş xalqın tarixi dərdi və o dərddin uzun illər boyu həll edilməməyidir.

Güney Azərbaycan yazıçılarının təhkiyələrində belə ifadələrin olması, həmin nasirlərin xəlqiliyindən xəbər verir. Hətta nasirlər vətəni sevməyənləri qarğmaq həddinə çatmışlar. Bu da onlarda vətənpərvərliyin olduqca müqəddəs duyğu olduğuna işarədir. Onlara görə, vətəni sevmək qəlbə bir yangıdır: “Bu od (vətən sevgisi – A.A.) hər kəsdə yoxdursa, yox olsun!” (2, 219). Nasirə görə ürəyində vətən alovu olmayan adam “yox olsa” yaxşıdır. Həmin dövrün şairi Abbas Səhhətin dili ilə desək “Vətəni sevməyən insan olmaz, olsa da ol şəxsə də vicdan olmaz”. Güneyli yazıçıların da düşüncəsində vətən sevgisi olmayan insanın heç bir dəyəri yoxdur.

Onların təhkiyəsində vətən sevgisi ilə əlaqədar elmi fikirlər də deyilir və bildirilir ki, həmin sevginin özünü də insanlarda tərbiyə etmək lazımdır. Yazdıqları əsərlər, məhz həmin sevgini yaratmağa xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs etdiyimiz dövrün bədii nəsrində ümumiran sevgisi müşahidə olunur. Bu da “İran” sözünün türk əsilli söz olması ilə izah edilir. Yəni bu sözün kökü “ər-an” – “ər-lər” sözüdür. Sonradan başqa xalqların buraya axını milli tərkibi dəyişsə də, ölkə türklərin də qədim yurdu kimi qalmaqdadır. Ona görə də yazıçıların nəsrində İran sevgisi bir türk elinə olan sevgidir. Bu torpaqda türk sərkərdələrinin – səlcuqların, atabəylərin, səfəvilərin müqəddəs məzarları var. Hansı ki, onlar üç min illik İran dövlətinin tarixinə şanlı səhifələr yazmışlar. Bu ölkənin tarixində misilsiz rol oynayan türklərin xidmətlərini kənara atmaq, yazıçılara görə, insafsızlıqdır.

Ə.Talıbovun və Z.Marağayinin təhkiyəsindən fərqli olaraq Rüşdiyyənin təhkiyəsində ictimai motivlər, tənqid hədəfləri alleqorik üslubda verilir və azyaşlı uşaqların başa düşəcəyi dildədir. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycan nəsrindəki təhkiyə özündən sonrakı dövr nəsrinə də təsir etmişdir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. I c. Bakı: Elm, 1981, 383 s.
2. Marağayi Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 456 s.
3. Şərq filologiyası. Bakı: Elm, 1999, 176 s.
4. Talıbov M. Ə. Səma elçisi. Məhəmməd peyğəmbərin tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1991, 112 s.

## **ИСКУССТВО ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОБРАЗНОСТИ ПРОЗЫ И ПЕРЕСКАЗОВ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX И НАЧАЛО XX ВЕКОВ**

**А.Ю.АБУШОВА**

### **РЕЗЮМЕ**

Именно в начале XIX-XX веков в прозе появились черты реализма. В отличие от сказаний А.Талыбова и З.Марагаина, в сказаниях Рушди социальные мотивы, критика дана в аллегорическом стиле и на языке, понятном детям. В конце XIX -начале XX веков проза Южного Азербайджана повлияла и на прозу последующего времени.

**Ключевые слова:** пересказ, социальные мотивы, аллегорический стиль, в конце XIX-го-начале XX-го в., Южно-азербайджанская проза

## **THE ART OF ARTISTIC IMAGERY AND PROSE RETELLINGS IN SOUTH AZERBAIJAN IN THE LATE XIX AND EARLY XX CENTURIES**

**A.Y.ABUSHOVA**

### **SUMMARY**

Exactly at the beginning of the XIX-XX centuries the features of realism appeared in prose. Unlike the retellings of A.Talibov and Z.Maragayi, in Rushdi's tellings social topics, criticism were given in the allegorical style and in the language understood by children. Late in XIX-early in XX centuries the prose of Southern Azerbaijan influenced the prose of the following period.

**Key words:** retellings, social motives, allegorical style, the end of the XIX century-the beginning of the XX century, the prose of Southern Azerbaijan.